

о. Юрій Мицик

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ (XVI ст.)

Історія Кримського ханства практично не досліджувалася в радянській історіографії, тим більше в повоєнний час, коли кримських татар було депортовано у травні 1944 р. під брехливими обвинуваченнями в “зміні родіни”. Крім того, орієнталістика вимагає знання східних мов, а спеціалістів у цій галузі завжди бракувало; архів же Кримського ханства був знищений російськими військами Мініха під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Нині, після окупації Криму Росією навесні 2014 р., кримське питання набуває особливої гостроти і перед українськими істориками стоїть нелегке завдання: висвітлити на належному рівні історію Кримського ханства і кримських татар. І це завдання треба вирішувати, уводячи до наукового обігу відповідні джерела і створюючи необхідну джерельну базу досліджень. Зокрема, постала проблема створення Дипломатарію Кримського ханства, тобто зібрання документів кримських ханів та інших членів урядових кіл (калга-солтан, нуреддін-солтан, мурзи). Підготовчі роботи до цього вже розпочалися в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, свідченням чого є, зокрема, ця стаття.

Важлива частина цієї документації знаходиться в польських архівосховищах, насамперед у “татарському відділі” фонду “Архів Коронний у Варшаві” Архіву Головного Давніх Актів у Варшаві (далі – АКВ АГАД). Вона хоч і поступається кількістю джерел, які сконцентровані в Російському Державному Архіві Давніх Актів, насамперед у фонді 123 (“Сношения России с Крымским ханством”), однак висвітлює дуже важливий аспект історії Кримського ханства і його дипломатичні зносини з європейськими країнами, в першу чергу з Річчю Посполитою, під владою якої перебувала тоді більшість українських земель. “Татарський відділ” містить у собі 736 справ, але джерел там більше, кількість документів у справі коливається від одного до семи. По століттях ці справи поділяються таким чином: XVI ст. – 172; XVII ст. – 495; XVIII ст. – 66. Переважна більшість джерел має кримськотатарське походження і була написана т. зв. османською мовою – діловою мовою Османської імперії¹.

¹ Ю. Мицик, *Огляд документації “татарського відділу” фонду “Архів коронний у Варшаві” АГАД*, Наш Крим, вип. I, К. 2015, с. 84–91.

У той же час широко вживалася польська мова, особливо у листуванні ханів з королями Речі Посполитої. Зустрічаються листи, писані й іншими мовами – латинською, французькою і українською. Це стосується в першу чергу листа хана Девлет (Даулат)-Гірея I до польського короля Сигізмунда-Августа II². Це оригінал, скріплений ханською печаткою. Лист недатований, однак можна досить точно визначити час його написання. Девлет-Гірей I панував у 1551–1577 рр., Сигізмунд-Август II у 1520–1572 рр., польське посольство до Девлет-Гірея I на чолі з Скуміном Львовичем Тишкевичем, яке хан згадує в листі як завершене, мало місце у 1560 році. Виходячи з цього, можна сказати, що листа було написано невдовзі після відбуття посольства Скуміна до Кракова, тобто у 1560–1562 рр. Варто зауважити, що листа було написано в Самарі. Козацьке місто Самара (Самарь), центр Самарської паланки, знаходиться біля гирла р. Самари при її впадінні до Дніпра. Нині воно має назву Новомосковськ (перейменування міста відбулося після ліквідації Запорозької Січі Катериною II) і компартійні можновладці твердили, що початки міста треба пов'язувати з московськими стрільцями, які після Першого Кримського походу 1687 р. брали участь у побудуванні Новобогородицької фортеці. На їх честь навіть звели стелу – пам'ятник (те, що активну роль у побудуванні цієї фортеці брало українське козацтво на чолі з гетьманом Іваном Мазепою, замовчувалося). Однак джерела, в т. ч. лист Девлет-Гірея, переконливо свідчать, що місто Самара існувало ще в XVI столітті.

Зміст листа свідчить, що хан і король прагнули зміцнити військовий союз проти Московії, яка внаслідок агресивної Лівонської війни 1558–1583 рр., загарбала Лівонію, половину Білорусі і прагнула продовжувати наступ проти Польсько-Литовської держави. Цього (зміцнення союзу) вдалося досягти, незважаючи на деякі розходження між союзниками. Відзначимо, що в 1572 р. війська Кримського ханства взяли й спалили Москву, а цар Іван IV, рятуючись, втік на північ (нібито для огляду тамтешніх фортець). Потім було створено Річ Посполиту (1569 р.). Хоча цей факт більшість українських і білоруських істориків оцінюють негативно, однак створення Речі Посполитої сприяло підвищенню обороноздатності держави. Коли ж королем став добрий полководець Стефан Баторій, Річ Посполита перейшла в контрнаступ і очистила свою територію від загарбників і навіть обложила Псков. У результаті Московська держава програла Лівонську війну і внаслідок цього в ній невдовзі почалося “Смутное время”...

² АГАД, ф. АКВ, “Татарський відділ”, № 585.

Інші листи тематично близькі до попереднього. У вигляді регестів нами вміщено 10 листів (один – турецького султана Сулеймана II Кануні, два – польського короля Сигізмунда-Августа II, які були адресовані кримському ханові), що були писані у другій половині 60-х – на початку 70-х років XVI ст. Меншість з них стосується прикордонних конфліктів, у яких брали активну участь запорозькі козаки (досить згадати підтримку запорожцями молдавського господаря Івоні (Йон воевода Лютий). Відзначимо, що Сигізмунд-Август II у своєму листі (№ 3 згадує про Менглі-Гірея I, який приєднав до Кримського ханства ногайські землі. Це трохи дивно, бо Менглі-Гірей I (панував тричі: 1466–1474, 1475–1476, 1478–1513) не був безпосереднім попередником Девлет-Гірея I, між ними панувало 5 (!) ханів. Більшість з листів (№№ 5–11) – стосується листів з запевненням приязні, листів-привітань, писаних ханським двором у Краків Сигізмунду-Августу II та Генріку Валуа (з okazji обрання останнього королем Речі Посполитої і початків його панування). Ці листи дуже подібні між собою, що типово для канцелярської практики Кримського ханства, де часто послання писалися “серіями” (зазвичай листи хана, калги-солтана і нуреддін-солтана). Цього разу “серія” була дуже широкою, оскільки бачимо тут і дипломата (Ібрагім Челебі), і синів хана, і вельмож, і дружин хана. Не всі листи цієї “серії” тут представлені. Варто згадати також листи до Сигізмунда-Августа II з величезної серії (біля 20 послань) хана і придворних, у т. ч. дружин хана Алтинбек Хані, Бурхан-Солтан-біім, Ханіке-біім, Мелек-Султан-ханіке, Кутлу-Султан-ханіке, Хан-севету-біім, ханської дочки Махбуб-Солтан³. Вони дуже близькі за собою за змістом і деякі з них ми наводимо нижче. Листи ханських дружин підважують стереотипи про принижене становище жінки в Кримському ханстві⁴.

Насамкінець скажемо, що уведення до наукового обігу документації панівної верхівки Кримського ханства, хоча б у вигляді регестів, є важливим етапом на шляху створення “Дипломатарію Кримського ханства”.

³ АГАД, ф. АКВ, “Татарський відділ”, № 41/617, 45/621, 45/619, 45/623, 54/630, 59/635, 61/637, 13/639 та ін.

⁴ Про ці жіночі листи нам уже доводилося писати: Ю.А. Мыщук, *Женские письма XVI–XVII вв.*, Достлук (Симферополь 1991, 18 жовтня). Ця стаття у перекладі українською (Жіночі листи XVI–XVII ст.) була перевидана на сторінках кримського тому “Хроніки-2000” (К., 2000).

№ 1.

Між 1560–1562 рр. – Самара. – Лист кримського хана Девлет-Гірея I до короля Сигізмунда-Августа II.

Великия орды волного цра Давлет-Гирея слово то ест:

Жикгимонту-Ав[гу]сту, брату ншему, королю полскому, поклон и братская приязнь при том. Яко есмо с тобою, братом ншим, братскую приязнь твердо держати, присягу есмо вчинили на неприятеля вшого и нашего того московского, сам головою и з сыном своим Магмет-Кгерей калкгою и з ыншими сынми своими и з карачи, и з улани, и з мурзы, и со всим войском своим великим того неприятеля вшого и ншого землю его воевати поехал есми. И ты, брат наш, вземши Бога на помоч, по тому ж на того неприятеля з войском своим ехал, а из намовы лихих людей ажбы хоте (?) миру и з ним не приймавал. А естли приймете, тогда присяга на вас, брате моем, маем. Любо (?) тот неприятель, будучи просты, колки сел твоих забрал, як тебе, брату моему, так теж и мне таковые его злости и мстити надобе нам; якож тот неприятель наш московский прислал до мене гонца своего, обещуючи мне за чотыри и за петь годов упоминки во двоя, што ты, брат наш, ку нам посылаеш, ижебы з вами, братом моим, миру не приймавал. И я, будучи водле докончанья и присяги з вами, братом моим, кребко держу и того гонца московского задержати казал, якож и послу вашому есть явно, якож великого посла вшого, пана Скумина, ничего не мешкая, со всим добрим до вас отправил. И ты, брат наш, посла ншого ничего не задерживаючи и с скарбом и поминком пришлую осень до нас отправил. Дасть ли Бог за тьи упомин иншие кони покупивши, противку зими того неприятеля землю воевати сам, або сына своего Магмет-Кгерей калкгу з великим войском, Бога на помоч вземши, пошлю. А так я, брат ваш, здоровья вшого навежаючи и свое теж поведаючи, доброго слугу своего послом учинивши, Кошайбия, послал, а великого посла ншого ис скарбом, ничего не мешкая, до нас отправил. А теперь которые сукна до нас прислал, велми лихие и гнилые прислали; шест тысяч золотых своих князем и мурзом роздал. А естли еще таковые лихие сукна пришлете, лепей их нам не присылайте, бо ми ся видит, иж ты, брат наш, о том не ведаеш.

Писан из Самари.

АГАД АКВ, татарський відділ, № 562, Оригінал завіреним печаткою

№ 2.

1562 р. – Краків (?). – Лист короля Сигізмунда-Августа II до кримського хана Девлет-Гірея I (регест).

Мова йде про те, що запорозькі козаки вчинили напад на ханські володіння. Хан прислав до нас гінця Антона Чобана з листом. У ньому ти пишеш, що твій попередник Менглі-Гірей завоював ногайську землю і приєднав її до своєї держави. Між ними було два царевича і вони служили твоєму дядькові і взявши лихий умисел минулої зими приходили до нашої держави і приходили під замок турецького султана і вчинили шкоду. Одного царевича ми спіймали з 15 чоловіками і відіслали до турецького султана, котрих султан звелів стратити. Вони ходили три місяці між Білгородом і Очаковим. Було послано сина Махмет-Гірея з татарським військом воювати московську землю, але товариші цих царевичів очаковським людям і твоїм послали через послів скаргу, відбили коней. Тоді хан з синами і 3 000 війська вирушив за ними. Козаки мали цих зловмисників тільки за Дніпро до твоєї держави провести. Почувши про підхід хана, вони втекли. Інших же козаків з їх числа, теж наших козаків, було спіймано і наказано стратити, “И с того веселячися через лист і свого гінця, нам, своєму брату, про це пишеш”. Ми з ханом жили в братерстві, але “злі люди... перейшли на бік Москви”. Ти, брат наш, можеш зрозуміти, що коли за Дмитром Вишневецьким багато їх перейшло на бік Москви, уникаючи нашого покарання. Звідти все лихе походить, вони пішли з Вишневецьким, а приходючи на Дніпро, шкодять і до наших міст не повертаються. Ми наказали писати листи до українних старост, наказуючи, щоб вони не допускали нашим підданам чинити шкоди і змовлятися з тими, хто чинить шкоди в твоїй державі. Далі мова йде про посла Скуміна, маршалка й чернобильського старосту.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 10/586, тогочасна копія

№ 3.

1565, серпня 7. – Лист турецького султана Сулеймана II Кануні (Законодавця, Пишного) до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про посольство Миколая Сенявського, відправленого для розгляду конфлікту, що виник через білгородських чабанів, котрі пасли бидло. Ваша королівська милість пишеш, що заборонив доступ молдавським злочинцям з наших пасовиськ. Одного вже стратив, а другого

ув'язнив. Мова йде про татар та білгородців, загін котрих (2–3 000) напав на Річ Посполиту. Ми заборонили султанським купцям “їздити полем”, а наказали їм, щоб “їздили стародавньою дорогою, великим гостинцем, і щоб простували осідлою землею”. Йдеться про купця, який втік від нападників в Речі Посполитій. Це – убогий Мехмет з Бурси, вже небіжчик, у нього кілька років тому Миколай Хронжиць (Chrążuś) (*можливо йдеться про сина хорунжого Миколая Лігензи – ? – Ю. М.*) забрав віск і кілька черкаських (*тобто українських – Ю. М.*) невольниць, котрих сам же продав тому ж Мехмеду за 6 чи 17 аспрів.

АГАД, ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 17–18зв, копія 1667 р. з перекладу оригіналу польською мовою

№ 4.

1565, після жовтня (?). – Вільно. – Лист короля Сигізмунда-Августа II до кримського хана Девлет-Гірея I (регест).

Мова йде про те, що хан послав до Москви гінця, свого слугу Караша і товару при ньому на 2 000 злотих, щоб він це продав, а купив московського товару, потрібного хану. При ньому були й інші твої купці, які мали йти зі своїм товаром. Але “біля московських кордонів наші козаки того купця й інших купців розгромили, коні й товари забрали”, так що вони пішки, як ти пишеш, дійшли до Москви, а звідти їх московський князь назад відпустив. А з ними мали їхати купці турецького султана з тридцятьма возами, їх супроводжувало 210 душ московської челяді. Тоді й цих купців громили нібито наші козаки, вашого гінця Караша вбили і ці 30 возів з товарами та 210 душ челяді захопили, інші речі і шкоди чинили. Ти вважаєш, що це були наші козаки і прислав до нас про це лист, писаний по-татарськи, і просиш їх приборкати. Король критикує Московію. Наші козаки підстерегли на кордонах 800 піших й кількасот кінних, а між ними чимало челяді, багато возів. Думаючи, що це московіти ведуть полон з нашої землі, вдарили на них і відбили наших людей з Черчерська, Пропойська, Любеча та ін. Про Караша та купців султана я нічого не чув. Недавно кількасот душ наших, з’єднавшись з московітами, подібно недобре вчинили і втекли в землю неприятеля, московського князя, тому що боялись нашої кари. Та й купці самі винуваті, бо ходять не відомими шляхами через замки, а незвичними.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 11/587, тогочасна копія

№ 5.

1572, червня 17. – Лист Зійяд-Солтан, дочки хана Девлет-Гірея I, до Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислати дари для хана. Якщо це буде зроблено, то король виконає свою обіцянку.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, оригінал,
завірений печаткою*

№ 6.

1572, червня 17. – Перекоп – Ферахкермен. – Лист Пері-Хан-біім, дружини хана Девлет-Гірея, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислати упоминати для хана. Авторка пише про значні перемоги над московітами, що важливо для Польщі і нагадує хану про необхідність віддячити за це.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, оригінал,
завірений власною печаткою.
Скорочений текст у польському перекладі наведено тут же.*

№ 7.

1572, червня 17. – Перекоп. – Лист Хан-Тутай-біім, дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Лист близький за змістом до листа Атманай-мурзи до короля (мурза надсилав з ханським послом свого посла з виразами приязні).

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 27/603, оригінал,
завірений власною печаткою.
Скорочений текст у польському перекладі наведено тут же.*

№ 8.

1572, червня 19. – Лист Міхрі Султан Хані, дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа II (регест).

Мова йде про необхідність прислання в Крим упоминків.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 86/662, Тогочасна копія
з перекладу польською мовою.
Оригінал османською мовою зберігається там же № 42/618.*

№ 9.

1572, червня 20. – Лист Улуг-бім Айше, першої дружини хана Девлет-Гірея I, до короля Сигізмунда-Августа (регест).

Мова йде про обіцянку короля прислати упоминки. Треба виконати дану обіцянку.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 14/590, тогочасна копія з польського перекладу

№ 10.

Між 11.05.1572–17.06.1573 рр. – Лист Мехмед-Гірея, калги-солтана, до короля Генріка Валуа (регест).

Хан вимагає 5 000 флоринів упоминків. Мова також йде про козаків-бунтівників, про молдавського господаря (*Івоню – Ю. М.*), ворога падишаха і самого калги-солтана. Калга вже йшов на Москву і коли дійшли до однієї річки, до хана прийшов наказ султана вдарити на землі бунтівника, молдавського воєводи Яна (Јана), котрий бунтує проти падишаха і є також ворогом татар. Для цього й султан наказав напасти на Молдавію, сплюндрував її та попалив, відрубав голову воєводи і відіслав її до Порти. Військо Івоні порубали і придушили бунт. “Королівські козаки, які сидять коло наддніпрянських твердинь, постійно нападають на татарські землі і чинять шкоди. Цієї зими молодший брат хана Аділь-Гірей солтан (Adil-Gierej sołtan) напав на королівських козаків, щоб їх приборкати і взяти до неволі їхніх жінок та дітей”. Але коли він увійшов до Польської держави, то порозумівся з новим королем, а його старші мають вказати винних козаків. За це дякую. Якщо ж король не втримає козаків, то нехай накаже своїм старшим, щоб ті не пускали їх на Дніпро.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 116/692, тогочасна копія

№ 11.

Між 11.05.1572–17.06.1573 рр. – Лист Ібрагім-Челебі, сина Юзуфа, до короля Генріка Валуа (регест).

Містяться привітання Генріку Валуа з okazji його обрання королем і вступу на трон Речі Посполитої, висловлюється радість з цього приводу. Автор листа сподівається, що між обома державами настане міцна приязнь.

АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 85/661, оригінал, завірений печаткою

№ 12.

**1574, між лютого 17 – березня 17. – Салгир – Сарай. –
Лист Улуг-біім Айше, першої дружини хана Девлет-Гірея I,
до литовських панів і біскупів (регест).**

Це – вірчий лист для посла Мустафи. Автор листа запевняє, що буде дбати про приязнь до короля і що її сини Мехмед-Гірей, калга-солтан, і Аділь-Гірей солтан не робили шкоди Речі Посполитій. Нагадує про упоминки для себе, хана і солтанів, щоб вони не стали ворогами короля, про необхідність адресатам більше дбати про приязнь між Річчю Посполитою та Кримським ханством.

*АГАД АКВ, татарський відділ, тека 65, № 105/681, тогочасна копія
з польського перекладу*